

PSYCHOLOGICKÉ ASPEKTY VÝVOJE OSOBNOSTI – POHLED PROSTŘEDNICTVÍM TEORIE OBJEKTNÍCH VZTAHŮ

MUDr. Zdeněk Faldyna

Psychiatrická klinika FN Olomouc

Objasnění i drobných problémů v každodenním chování dětí a také klíč k rizikovému chování, které ohrožuje jak psychosomatické zdraví dítěte, tak jeho vztahy s okolím, se znovu dostává do centra pozornosti nejen psychiatrů a psychotherapeutů, ale i pediatrů a pedagogů. Pozornost je věnována osobnostním narušením. Struktura osobnosti určuje stereotypy v chování a prožívání a s jejím narušením souvisí, jakým způsobem dokáže jedinec reagovat na zátěž, adaptovat se na změny a navazovat vztahy. Ovlivnění narušených a patologických osobnostních rysů je obtížné a v lepším případě obnáší roky psychoterapie. Existuje několik teoretických modelů, vysvětlujících vývoj a dynamiku osobnostní struktury. Jedním z nejpropracovanějších je teorie objektních vztahů. Následující přehled je jen nárysem této teorie. K důkladnějšímu studiu je doporučena další literatura.

Klíčová slova: vývoj osobnosti, porucha osobnosti, teorie objektních vztahů.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PERSONALITY DEVELOPMENT – A VIEW THROUGH THE THEORY OF OBJECT RELATIONSHIPS

Attention of psychiatrists and psychotherapists again turns back to disturbed personality. The structure of personality determines stereotypes of behaviour and feeling and its disturbance is related to the way, how an individual can react to stress, adapt to changes and create relationships. Influencing disturbed and pathological characteristics of personality is difficult and, in better way, represents years of psychotherapy. There are several theoretical models explaining a development and a dynamics of individual's characteristic. One of the most refined theories is a theory of object relationships. Subsequent overview is a draft of this theory. Further literature is recommended for thorough study.

Key words: development of personality, disturbance of personality, theory of object relationships.

Od 30. let minulého století se psychoanalytické hnutí začíná dělit do dalších teoretických směrů a jejich představitelé formulují revidované koncepce. Ve Velké Británii vznikají základy teorie objektních vztahů, která se stává základem pro současnou dynamickou psychoterapii, self-psychologii, gestalt terapii a také pro dynamickou psychiatrii. Jedná se o model, který umožňuje pochopit některé zákonitosti lidského psychologického vývoje a formování osobnosti a jeho počátky mají těsnou vazbu na pediatrii. Zatímco Freud pracoval se vzpomínkami svých klientů na dětství, teoretici objektních vztahů začínali s pozorováním novorozenců a malých dětí (M. Kleinová, M. Mahlerová, D. W. Winnicott byl pediatrem). Freudova pozornost byla zaměřena na pudy a jejich uspokojení, jeho

pokračovatelé ji obrací k vývoji vztahovosti a kontaktu. Člověk potřebuje během svého psychického vývoje splnit určité vývojové úkoly (2). Dva nejdůležitější jsou: vytvářet vazby s druhými a oddělování se od druhých (vytvoření vlastních hranic). K jejich splnění je potřebná dostatečně dobrá rodičovská péče a také závisí na vrozených charakteristikách osobnosti. Překonávání těchto vývojových úskalí není nijak jednoduché a vždy dochází k větším či menším narušením, která ovlivňují celý další život. Jedinec pak řeší celý život nezaplněné potřeby dítěte. Následující přehled těchto vývojových období je dosti zestručněn a zjednodušen. Může však pomoci v základní orientaci, pochopení základů teorie i jejích praktických aplikací a motivovat k dalšímu studiu problematiky.

Závislá osobnost

Psychický vývoj začíná v raném dětství a prvním stupněm je přechod od novorozenecké symbiózy k separaci, což se děje zhruba od třetího měsíce. Dojde-li k narušení na tomto stupni a separace není umožněna, vyvíjí se „závislá“ osobnost, jejíž fungování je velmi těžce narušeno. Obtížně snáší jakoukoli samostatnost a iniciativu a přiměřeně dokáže řešit problémy jen do prvního neúspěchu, po němž vzdává úplně vše. Taková osobnost nedokáže prožívat sebe samu, reflektovat a dostatečně uspokojovat svoje potřeby a uniká před jakoukoli odpovědností. Možný je také vývoj do „as-if“ nebo „jako by“ prožívání, kdy fungování je formálně správné, ale neautentické, působí strojově a automaticky, bez vnitřního prožívání (1).

Hraniční osobnost

Součástí separačního období je také individuace, dítě si uvědomuje svoji oddělenost od matky a naplňuje svou představu „já“ nějakým obsahem. Už vnímá okolní svět, jeho změny, podněty a získává nějakou mlhavou představu o sobě. Začíná se na svět usmívat a vnímá reakce okolí. Potřebuje dostatek kontaktu a dostatečnou míru podnětů, aby zatím vágní představu „já“ naplnilo nějakým obsahem. Potřebuje, aby nebyly v reakcích rozpory, aby jeho představa světa a „já“ byla stabilní. Není-li mu to umožněno, jeho osobnost se strukturuje „hraničně“. Chybí mu vědomí ohraničené identity. Představu o sobě získává jen zprostředkovaně od lidí ve svém okolí, nedokáže si sebeobraz ani vnitřní obraz lidí ze svého okolí udržet a jeho fungování dosti kolísá. Podobně kolísají i jeho nálady. Jedinci bývají labilní, konfliktní, vyvolávají soucit i nenávisť, dokáží odmítat potravu či způsobovat si zranění – ve své snaze vyvolat v okolí reakci, která by jim dala vědět, že jsou.

Narcistická osobnost

V individuální fázi vývoje se rychle vyvíjejí i různé dovednosti dítěte, učí se chodit, mluvit, je odvážnější, ale pro svůj vývoj potřebuje podporu. Potřebuje pochvalu za to, že je šikovný, potřebuje, aby se s ním z jeho úspěchů někdo radoval. V ideálním případě jsou rodiče nadšeni, když jejich batole vyslovuje první slůvka a žvatlají s ním, tleskají mu za první krůčky a dítě zažívá ten opojný pocit, že může, a samo! Je to pro ně tak důležité, že má i vyšší práh bolesti a není tak citlivé na pády a zranění. Je-li tato podpora v přiměřeném množství dostupná, po čase se vyvíjí vědomí vlastní hodnoty a tzv. normální narcismus. Naopak nepřiměřené chování okolí v této vývojové fázi (je oceněn jen perfektní výkon nebo jeho výkonům není

přisouzena žádná hodnota) dochází k rozvoji narcistické poruchy, tedy neschopnosti udržet si pozitivní představu o sobě. Takto narušený jedinec potřebuje odvozovat svůj pozitivní sebeobraz z reakce ostatních lidí. Vlastně už svým projevem takovou pozitivní reakci vyvolává. Působí suverénně, sebevědomě, prostě nějak výjimečně (a může jít také o výjimečnost v negativních projevech), ale jen pokud má publikum. Nemá-li nikoho, kdo by mu „nastavoval zrcadlo“, je depresivní.

Jak hraniční, tak narcistická porucha představuje narušení schopnosti vztahu. V ostatních lidech tyto jedinci stále podvědomě hledají pečující rodiče, kteří budou uspokojovat jejich potřeby a nepředpokládají, že by ke vztahu měli přispívat i oni.

Schizoidní osobnost

Dítě si utváří základní důvěru ve svět podle rodičovské péče, která se mu po narození dostane. Pro dítě by svět měl být přehledný, dostatečně stabilní a předvídatelný. Rušivě působí nezáměr rodičů, jejich nepřítomnost (hospitalizace, střídání pečovatелů), časté změny prostředí nebo přemíra podnětů. Nemůže-li dítě světu důvěřovat, stahuje se do sebe a vztahy je ohrožují. Vyvíjí se schizoidní struktura osobnosti. Tu charakterizuje uzavřenost, odstup a nižší citové zaangažování ve vztazích, slabá schopnost imaginace a fantazie, převaha racionálního myšlení. Schizoidní jedinci působí spíše izolovaně, nesrozumitelně, nekonvenčně. Mohou být provokativní, neidentifikují se se skupinou ale rádi se skryjí v anonymním davu (3).

Depresivní osobnost

Po období nadšení z vlastní šikovnosti a zručnosti si dítě začíná uvědomovat i svá vlastní omezení. Dochází k tomu někdy v druhém roce. Dítě zjišťuje, že se ještě bez pomoci ostatních neobejde a toto zjištění je frustrující. Zdá se, jako by jeho sebedůvěra klesala, dokonce odmítá dělat i to, co předtím zvládalo a zdánlivě se ve vývoji vrací zpět. Vyžaduje více pomoci rodičů a jejich emoční podporu. Také silící vědomí odlišnosti od matky vede k separační úzkosti, obavě, že matku ztratí. Jde o období znovusblížovací a přiměřený rodičovský přístup předpokládá, že dítě přijme a znovu mu budou pomáhat a utěšovat je. Při takovémto přístupu si totiž dítě vytváří vnitřní představu stabilního vztahu. Představu, že jeho rodiče na něj nezanevrou ani když něco nezvládne nebo je smutné nebo úzkostné. Tyto projevy bývají často rodiči přijímány s rozpaky, mají obavu, aby dítě nerozmazlilo, aby nevyžadovalo pomoc ve všem a vedou dítě k samostatnosti necitlivě. Dítě si ale jen potřebuje ověřit, že ve světě může být i slabé

a nešikovné, že jeho hodnota nezávisí jen na dobrých výkonech. Nemají-li děti tuto podporu, odnášejí si do života vnitřní přesvědčení, že do svých vztahů nemůžou přijít s něčím, co nezvládají, s negativními emocemi a potřebami, protože pak o tento vztah mohou přijít. Bývají pak spíše vnímaví na potřeby druhých. Bývají oblíbení, protože jsou většinou podrobní, ze svého života přinášejí většinou jen banální a nezatažující potíže, především jsou ale zaujati péčí o druhé. Fungují na úkor vlastních potřeb a neuvědomují si vůbec vlastní potlačnou agresivitu. Pokud jsou přetíženi a nemají oporu, mohou se nečekaně zhroutit, nejčastěji formou somatizace (psychické vypětí se vyjadřuje formou tělesných symptomů), což je pro ně přijatelný způsob selhání (4).

Obsedantní osobnost

S postupujícím vývojem dítěte, nedojde-li k ranějšímu narušení, dochází k ohraničení a přijetí vlastní identity. Ve výchově se začínají uplatňovat větší nároky. Spontánní a ještě nezralé dětské projevy se kolem třetího roku dostávají do konfliktu s představou rodičů, jak by se dítě v tomto věku mělo chovat. Citlivá výchova na jedné straně přináší nějakou hranici únosnosti, na straně druhé respektuje, že si ji dítě nedokáže vždy automaticky uvědomit. Pokud tento respekt chybí a na dítě jsou kladeny nároky odpovídající vyššímu věku, vyvíjí se obsedantní struktura. Dítě nemá čas přijmout pravidla zvnějšku a integrovat je do své osobnosti. Zůstávají jako systém přejatý zvnějšku, bez vnitřního ztotožnění a proto stále nějak nesamozřejmý. Vede k tomu výchova autoritářská, netolerantní ke spontaneitě a k afektivním projevům, důraz je kladen spíše na výkon. Dítě, aby se této výchově přizpůsobilo, musí svoji spontaneitu utlumit a svoje emoce držet pod kontrolou. Právě strach ze ztráty kontroly (zvláště nad tak těžce kontrolovatelnými oblastmi jako jsou pudy a emoce) přetrvává do dospělosti. Projevuje se racionálním přístupem k životu, lpěním na pořádku, zásadách, tradicích. Změny a rizika jsou nežádoucí, vše je detailně naplánováno. Obsedantní jedinec potřebuje držet pod kontrolou také ostatní lidi. Potřebuje jistotu neměnnosti a neotřesitelnosti, nepřipouští si žádné pochybnosti. Je to pro něj důležitější než vztahy. Obsedantní jedinci nejsou schopni empatie, prožívání ostatních lidí pro ně není důležité. Agresivita je přesouvána ven, na svět, a tím nabývá společensky přijatelné podoby (5).

Hysterická osobnost

V předškolním věku dochází pravidelně k období, kdy do života dítěte vstupují kromě požadavků sociálního prostředí i požadavky vyplývající z jeho pohlavní příslušnosti. Oče-

kává se, že chlapci se budou identifikovat s mužským světem a děvčátka se ženským, že se to projeví v jejich chování. Tato fáze vývoje je velmi komplikovaná a zranitelná. Vyžaduje, aby byl přítomen vzor stejného pohlaví, se kterým by se dítě identifikovalo (nemusí to být nutně rodič, ten však tvoří podstatný zdroj, kromě něj to jsou ostatní lidé, románové a filmové postavy atd...) a vzor opačného pohlaví, který by pomohl zformovat vnitřní představu objektu, na nějž by později mohl být orientován pudový, sexualitou fundovaný vztah. Psychologické procesy, které se přitom musejí odehrát, jsou velmi hluboké a pokud jsou nějakým způsobem narušeny, může dojít jen k jakémusi povrchnímu převzetí vnějších projevů bez vnitřní identifikace. Vyvíjí se hysterická struktura. Jedinec je pak spíše karikaturou mužství či ženství a není schopen mít s člověkem opačného pohlaví normální vzájemný vztah. Charakteristické je, že chování takových osobností chybí hloubka a přesvědčivost, jsou spíše teatrální, působí uměle, afektovaně. Pochybnosti o vlastní pohlavní roli je vedou k chování, kterým se v ní jakoby utvrzují, chovají se koketně, zdůrazňují své sexuální znaky a atributy (buď přímo, nebo tím, že je okázale popírají). Přesto prožívají nespokojenost, jelikož jen těžko nacházejí opravdovou hloubku vztahu, po které touží. Do vztahů vnášejí rozruch a život s nimi rozhodně není nuda. Jsou schopni dramaticky prožívat, upoutávat pozornost i strhujícím způsobem motivovat. Nemají rádi samotu, potřebují kolem sebe stále lidi. Jejich chování mívá i určitou sexuální komponentu a v různé míře vyjádřené rivalizování (6).

Narozdíl od narcistické struktury není jejich nevědomým motivem získání pocitu vlastní hodnoty, ale potřebují zvnějšku potvr-

zení své mužskosti či ženskosti. Jsou schopni hlubšího vztahu, ale velkou překážkou jim je jejich nejistota v sexuální roli (jsou často frigidní či impotentní).

V každém z těchto období se jedná o konflikt přechodu z bezpečí dosavadního stavu a výzvu k oddělení a odpoutání. Tyto procesy vždy představují určitou ztrátu a vytvoření nové úrovně vztahu. Pokud dojde v některé z těchto důležitých etap ke zranění a nedořešení základních konfliktů, projeví se to narušením struktury osobnosti nebo dokonce její poruchou.

Závěr

Teorie objektních vztahů klade důraz hlavně na nejranější období lidského života, kdy se formuje vztah k sobě samému a k okolnímu světu. Umožňuje chápat méně adaptivní nebo patologické projevy v dospělosti v kontextu osobnostní struktury a jejího vývoje, umožňuje ale také předvídat, jaké následky mohou mít traumatizující, deprivací nebo frustrační zážitky v raném vývoji. Pro pediatrickou praxi to jsou zejména situace, kdy je malé dítě nemocné, hospitalizované nebo nějak omezené. Pro batole představuje např. dlouhodobá hospitalizace a s ním spojená separace od matky hrozbu pro vývoj jeho identity a riziko vývoje k hraniční poruše, zatímco pro předškoláka znamená ohrožení bezpečného

vztahu a riziko k depresivnímu vývoji. Podobně např. používání Pavlových třmenů při léčbě vrozené luxace kyčlí zastihlo dítě právě v období, kdy se vyvíjel normální narcismus a motorika pro ně byla velmi důležitá. Pominutí psychologických potřeb může vést k vážnému narušení vývoje.

Pro lékaře – pediatra – je důležité vnímat dítě v kontextu jeho vztahů, zda je v bezpečných vztazích s rodiči, nebo je v nich nějak ohroženo. Zda má dostatek bezpečných zkušeností nebo je odmalička v jeslích, zda mu je umožněno spontánní zkoumání světa, nebo jen zprostředkované, zda není narušena jeho intimita, jeho vůle. Vše může působit jako faktor při osobnostním vývoji.

Doporučená literatura

Tento přehled je, jak bylo řečeno, jen stručný nástin propracované teorie. K dalšímu studiu lze doporučit následující tituly vydané v češtině:

- Rohr: Hraniční porucha osobnosti (Portál)
- Rohr: Narcismus – vnitřní žalář (Portál)
- Riemann: Základní formy strachu (Portál)
- Millerová: Dětství je drama (Lidové noviny)
- Winnicott: Lidská přirozenost (Psychoanalytické nakladatelství)
- Robinson: Poruchy osobnosti podle DSM-IV – vysvětlené (Vydavatelstvo F, Trenčín).

Literatura

1. Bradshaw J. Návrat domů, Gardenia Publishers, Slovakia 1990: 27–29.
2. Brown LS, Ballou M. Personality and psychopathology: feminist reappraisals, The Guilford Press, New York 1992: 20–21.
3. Riemann F. Základní formy strachu, Portál s.r.o., Praha 1999: 23–24.
4. Riemann F. Základní formy strachu, Portál s.r.o., Praha 1999: 59–63.
5. Riemann F. Základní formy strachu, Portál s.r.o., Praha 1999: 101–105.
6. Riemann F. Základní formy strachu, Portál s.r.o., Praha 1999: 147–152.